

RESENZIYA

Yüzlilliklərdən boylanın saflıq nümunəsi

Könül Hacıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan

E-mail: konulhaciyeva75@gmail.com

Hal-hazırda əldə olan nümunələrə əsasən, anadilli şeirimizin ilk örnəklərinin XIII yüzillikdən başlayaraq yarandığını deyə bilərik. Lakin həmin əsərlərin dilinin inkişaf səviyyəsi, onlardakı təfəkkür səciyyəsi, fikir bitkinliyi, ifadə dolğunluğu Azərbaycan türkcəsində yazılan şeirlərin uzun bir inkişaf yolu keçdiyini göstərir. İzzəddin Həsənoğlunun dövrümüzədək gəlib çatmış qəzəlləri bu fikrimizə sübutdur. Həmin şeirlərdə işlənən dilin, poetik təqdimatın bir əsr yox, bir neçə yüzillik ərzində formalaşdığını anlamaq heç də çətin deyil. Sözsüz ki, burada xalqımızın zəngin şifahi ədəbiyyatı da önəmli rola sahibdir.

Anadilli şeirimizin təkmilləşməsi və yayılmasında türk əsilli dövlət başçıların rolunu inkaredilməzdir. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafının həlledici dövrü sayılan XIV-XV əsrlərdə doğma dildə şeir yazan şairlər çox idi. Həmin dövrdə Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaradan söz ustalarının içərisində fərqlənmək, orijinal söz demək qabiliyyətinə malik olduğunu nümayiş etdirmək elə də asan iş deyildi. Həsənoğlu, Nəsimi kimi qüdrətli qələm sahiblərindən başlayan bu ənənəni ən layiqli şəkildə davam etdirmək lazım idi. Dövrün çoxsaylı poeziya nümayəndələrinin içərisində yalnız bu ənənəyə özünün orijinal üslubu ilə yanaşan, həqiqi mənada gözəl sənət nümunəsi yarada bilən, poeziya xəzinəmizə doğma Azərbaycan türkcəsində bənzərsiz söz inciləri bəxş etmək iqtidarında olan sənətkarlar məşhurlaşa bildilər.

XIV əsrdə yazıldığı ehtimal edilən "Mehri və Vəfa" məsnəvisi də dilimizin və bədii düşüncəmizin parlaq nümunəsi sayılmalıdır. Ümmi İsa adlı müəllifin əsəri olan bu məhəbbət dastanı olduqca təmiz, qatqısız, axıcı bir dildə qələmə alınmışdır. Azərbaycan türkcəsinin saflığını, dil özəlliklərini, obrazlılığını özündə əks etdirən bu poemada ədəbi fikrimizin o dövrdəki inkişaf səviyyəsini, şeir sənətinin Azərbaycan-türk dilinin imkanları sferasında təzahür əlamətlərini görmək mümkündür.

Türkdilli ədəbiyyatın doğma şeir ölçüsü olan heca vəzninin əvvəlki əsrlərdən başlamış tədricən öz yerini əruz vəzninə verməsi hadisəsi bu yüzillikdə daha da intensiv hal almışdı. Burada qədim və orta əsrlər türk ədəbiyyatı tədqiqatçısı M.F.Köprülünün klassik poeziyanı araşdırarkən vəznələrə xüsusi diqqət ayırdığını vurğulamaq yerinə düşər. Türk dilinin, türk ədəbiyyatının doğma şeir ölçüsü olan heca vəznini təqdir edən M.F.Köprülü bu xalq vəzninin orta əsrlərdə zaman-zaman arxa planda qalmasına, xor görülməsinə təəssüfünü dilə gətirir. Köprülü yazır: "Hece vəzninə gəlincə: Türk saraylarında əruz vəzninə Acem taklidi manzumələr çoğalıncaya qədər, hətta çoğaldıktan sonra bile, halk şair ve mutasavvıfları tərəfindən kullanılan bu vəznin, yüksek sınıflara hitabən sanətli şiirler düzenleyen yüksek sınıf şairleri tərəfindən istifadə edilmədi".

"Mehri və Vəfa" məsnəvisi də məhz türk şeir dilinin əruz vəzninə uyğunlaşdırıldığı və bu məsələdə şairlərin xüsusi bir poetik qabiliyyət, ritm və ölçü duyma istedadı ortaya qoymalı olduqları belə bir mürəkkəb dövrdə ərsəyə gəlmişdi. Hər şeydən öncə qeyd etməliyik ki, poemanın

mövzusu Şərq ədəbi təfəkküründə özünə yer etmiş çoxsaylı sevgi rəvayətlərindən biri üzərində qurulmuşdur. Orta əsr ədəbiyyatına nəzər saldıqda dillərdə dastan olan "Mehri və Vəfa" hekayətinə bir çox şairin əsərində işarə edildiyini görə bilərik. Xüsusilə də farsca yazılmış məhəbbət mövzulu şeirlərdə bu aşiq və məşuq obrazlarının adı çəkilir.

Əsərin yazıldığı dövr Cəlairilər dövlətinin hakimiyyət illərinə təsadüf edir. Həmin dövrdə yazılan çox sayda eşq məsnəviləri məlumdur. Sultan Cəmin "Cəmsid və Xurşid", Cəmalinin "Hüma və Humayun", Həmdullah Həmdinin "Təhfətül-Üşşaq", Həsənin "Mehri və Müştəri", Hüməminin "Sinaməsi", Zehninin "Gül və Novruz", Behiştin Əhməd Sinanın "Süheyl və Növbahar" əsərləri məhəbbət mövzulu belə məsnəvilərdəndir. Bu əsərlərin bir qisminin əlyazmaları dövrümüzədək gəlib çatsa da, bəzilərinin sadəcə adları məlumdur. "Mehri və Vəfa" məsnəvisi onların arasında bir çox cəhətləri ilə seçilir ki, bu da onun poetik dili, bədii-ədəbi səciyyəsi ilə bağlıdır. Qeyd etməliyik ki, yalnız bu əsər deyil, Cəlairilər dövründə qələmə alınmış bir çox poetik nümunələr türkcənin bir ədəbi dil kimi geniş şəkildə işləndiyini göstərir. Həmin dövrün dövlət adamlarından və ədəbi şəxsiyyətlərindən olan Əhməd bin Veysin, digər adı ilə Cəlairi hökmdarı Sultan Əhmədin Oğuz türkcəsində yazdığı qəzəli Cəlairilər sarayında türk dilindən istifadə edildiyinin isbatıdır. Türkiyəli ədəbiyyatşünas alim, professor M.F.Köprülü hələ 1928-ci ildə Əhməd bin Veysin həmin o şeirini tədqiq edərək "XIV. Asırda Bir Azeri Şairi" adlı məqalə yazmışdır. Bu araşdırma yazısı "Hayat Mecmuası" dərgisində yayımlanmışdır.

Ümumtürk ədəbiyyatını bütöv şəkildə, küll halında öyrənməyin tərəfdarı olan alimin haqqında danışdığımız "Mehri və Vəfa" əsəri ilə bağlı araşdırmaları da var. Köprülü əlində bu məsnəvinin elmə məlum olan əlyazma nüsxələrindən başqa müəllifi bilinməyən bir nüsxəsinin də olduğunu qeyd etmişdir. Tədqiqatçı alim Firuz Rifahi Ələmdari indiyədək həmin əlyazmanı görə birmənbəli olmadığını vurğulayır. Anadilli ədəbi irsimizin yorulmaz tədqiqatçısı ustad F.Rifahi məsnəvinin altıncı əlyazma nüsxəsini Serbiyadakı Belqrad Universitetinin Svetozar Markoviç adına kitabxanasında aşkar etmiş və üzərində araşdırma aparmışdır. Alim yeni əldə edilən bu əlyazma və digər nüsxələr əsasında əsərin kamil və bitkin versiyasını nəşrə hazırlamışdır. Nəticədə, həm məsnəvinin daha bir nüsxəsi elm aləminə təqdim edilmiş, həm də əsərdəki beytlərin sayı artmışdır. Bütün bunlar bu orta əsr poeziya nümunəsinin bədii cəhətdən və dil baxımından daha əhatəli araşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Dilimizin, poetik təfəkkürümüzün, çoxəsrlik şeir sənətimizin yüzilliklərdən boylanın saflıq nümunəsi adlandırılmalıdır. "Mehri və Vəfa" məsnəvisində diqqətimizi çəkən bir neçə məqamı qeyd etmək istədik. Əsərin əvvəlində şair sözü Yaradanın adı və mədhi ilə başlayır. Uca Tanrının qüdrətini, dürlü-dürlü məziyyətlərini böyük şövqlə və olduqca səlis, aydın bir şəkildə dilə gətirir.

Ol kafərdir, bu müsəlmandır deməz,

Rizq verir, cümləsini ac qomaz.

Qış gətirir, göstərir ibrətləri,

Yaz gətirir, bitirir nemətləri.

Dilimizin saflığı, bədii düşüncəmizin bitkinliyi və bütün bunların sənətkar qələmi ilə cilalanaq misralara köçürülməsi insanı heyran etməyə bilmir. Şair bu əsərdə sözlə gözəl bir şəkildə, ustacasına davrana bilməsindən başqa həm də mütəfəkkirliyini ortaya qoyur. Yerini, göyünü yaradıcısı, bütün yaradılışın sahibi "Allahın adını yad edəlüm" deyərək sözü başlayan şair Ümmi İsa Onu hər kəsin anlama biləcəyi bir dillə, üstəlik də didaktik ştrixlərlə vəsf edir. Etiraf etməliyik ki, Türkün Tanrı sevgisi burada özünü bariz bir şəkildə göstərməkdədir. Yaradığı hər quluna mərhəmət edən Ulu Tanrının bəndələrinə "müsəlman" ya da "kafər" deyərək qoymadığını şair böyük sevgi və əminlik hissi ilə söyləyir və yaradılanlara həm "ibrət" göstərən, həm də "nemət" verən qüdrətli Yaradanın obrazını sadə və öyrədici bir dillə ifadə etmiş olur. Beləcə, bu təsvirlə Allahın hər təbəqədən, hər yaşdan olan insanın, hər savad və təfəkkür sahibinin anlama biləcəyi tərif verilir. Əsər boyu şairin alınma söz və ifadələrdən mümkün dərəcədə az istifadə etdiyini görürük.

Məsnəvinin baş qəhrəmanı Vəfanın özünü tanıtdığı və könlündə bəslədiyi sevgidən bəhs etdiyi bu sətirlərdəki dilin sadəliyinə, təmizliyinə məftun olmamaq mümkün deyil. Həmin hissədə oxuyuruq:

*Vəfa aydır: bən daxi Rum sultanı,
Oğluyam Mehrə fəda qıldım canı.
Anın için ölmüşəm dirilmişəm,
Eşq yolunda sanmanız ayrılmışam.*

Özündə el dilində deyilmiş bir bayatının mənə tutumunu, müdrikliyini daşıyan bu dördcə misrada Vəfanın kimliyini, məqsəd və məramını, keçdiyi çətinlikləri, sevgisinə sadiqliyini, yolundan dönməzliyini və s. görə bilirik. Bütün bunlar şairin sözlə ustalıqla davranması, şeir sənətinə hakimliyi və doğma dilini, folklorunu, bir sözlə xalq yaradıcılığını bilməsi hesabına baş verir. Şair əsərdəki mənfi obraz olan cadugər haqqında deyir:

*Var idi Rum elində bir cazu,
Ol zaman yox idi andan özü.*

Gördüyümüz kimi, bu sətirlərdə də təsvir çox sadə anlaşılan bir tərzdə, xalq dilində verilib. Şair “yox idi andan özü” deməklə, “o cadugərin tayı-bərabəri yoxdur”, – deyir, indi də el arasında pis adamlar barəsində söylənən “özü kimisi yoxdur” deyiminin arxaik şəklini işləmiş olur. Demək olar ki, müəllif bu beytdə də alınma sözlərdən istifadə etməmişdir.

Əsər başdan-başa dil saflığını və poetik ifadə aydınlığını əks etdirən bu cür nümunələrlə doludur. “Məhr və Vəfa” məsnəvisi lirik təsvirlərlə də zəngin bir əsərdir. Məhz bu baxımdan Ümmi İsa yaradıcılığının ədəbiyyatçılar tərəfindən araşdırılması önəmlidir və oradakı lirika, bədiyyat öz tədqiqatçısını gözləyir. Bu mənada XVI yüzillikdə özünün yüksək zirvəsinə çatmış anadilli poeziyamızdakı lirikanın qidalandığı mənbələrdən biri də Ümmi İsanın şeirləri sayıla bilər.

Nəzərə alsaq ki, “Məhr və Vəfa” məsnəvisi Türkiyədə və Azərbaycanda daha çox yazıldığı dil və əsaslanıldığı epik-mifoloji mənbələr nöqtəyi-nəzərindən tədqiqata cəlb edilmişdir, əsərin janr özəlliklərinin, poetik xüsusiyyətlərinin, orada işlənən bədii ifadə vasitələrinin, lirik səciyyənin araşdırılıb təhlil edilməsinə ehtiyac vardır. Əsərin anadilli şeirimizin parlaq nümunəsi kimi orta və ali məktəblərin proqramına salınması da Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində müsbət nəticələr əldə etmək baxımından faydalı olar.